२

कविपरिचयः - २

प्रस्तावना-

संस्कृतसाहित्ये ये महान्तः कवयः सन्ति तेषां परिचयः अत्यन्तावश्यकः। किञ्च तेषां देशकालविषये अपि अस्माभिः ज्ञेयम्। कविकृतीनाम् अपि ज्ञानम् आवश्यकम्। यतो हि काव्यं तु पठ्यते छात्रैः परन्तु काव्यकर्तॄणां विषये तेषां ज्ञानं नैव भवति। प्राचीनाः कवयः अपि तेषां परिचयम् स्वग्रन्थे नैव लिखन्ति। अतः अल्पायासेन तेषां परिचयः न भवति। अतः द्वादशकक्षायाः कृते अयं पाठः व्यवस्थापितः। सरलया भाषया विषयः वर्णितः येन छात्राणां सुबोधः स्यात्।

उद्देश्यानि

पाठस्यास्याध्ययनेन भवान् -

- कवीनां देशकालादिविषयान् ज्ञास्यति।
- कवीनां ग्रन्थान् ज्ञास्यति।
- साहित्यकलाम् ज्ञास्यति।
- प्राचीनान् अर्वाचीनान् च कवीन् ज्ञास्यति।
- काव्यशैलीं ज्ञास्यति।
- कवीनां महत्त्वं ज्ञास्यति।

२.१) कालिदासः

संस्कृतसाहित्यस्य अन्यतमः अत्यन्तं प्रतिभावान् कविः कालिदासः। संस्कृतजगति तथा कोऽपि नास्ति येन प्रथितयससः अस्य कालिदासस्य नाम न श्रुतम्। कालिदासः इत्यनेन न केवलं व्यक्तिः द्योत्यते अपि तु प्राचीनभारतीयसंस्कृतेः सुवर्णयुगम् द्योत्यते। यस्य च संस्कृतयुगस्य मूर्तप्रतीकस्वरूपः महाकविः कालिदासः। परन्तु दुःखस्य विषयः यत् प्राचीनसाहित्यस्य विषये यावती स्पष्टता अस्ति तावती स्पष्टता कालिदासस्य देशकालकृतिविषये नास्ति। किञ्च, स्पष्टं प्रमाणम् अपि न लभ्यते। भारतवर्षस्य कस्यां नगर्यां कालिदासस्य जन्म अभवत् तद्विषये तु विवादस्य अन्तः एव नास्ति।

२.१.१) कालिदासस्य समयः

भारतीयकवीनां समयनिर्धारणम् अति कष्टसाध्यं कार्यम्। यतस्तैः स्वविषये प्रायः किमपि न लिखितम्। अस्यां स्थितौ अन्यकृतैरुल्लेखैः अनुमानेन च प्राचां कवीनां समयो व्यवस्थापनीयो भवति। अस्माद् एव हेतोः कालिदासस्य समयसम्बन्धे अपि मतभेदाः वर्तन्ते।

प्रथममतम्-

सर् विलियम् जोन्स महोदयः कालिदास्य समयः ई.पू. प्रथमशताब्दौ इति अङ्गीकरोति। यतो हि कालिदासः विक्रमसंवत्प्रर्वतकस्य विक्रमादित्यस्य राज्ञः सभापण्डितः आसीत् इति श्रूयते। अतः कालिदासस्य कालः प्रथमशताब्दी इति।

द्वितीयमतम्-

ड. वेबर लौसन्, योकोबि, मानियर् विलियम्, महानुभवानां मतानुसारं तु कालिदासस्य कालः ईशवीयद्वितीयशतकयोः मध्ये एव भवति।

तृतीयमतम्-

डा. भाऊदाजी महाशयस्तु कवेः कालः षष्ठशतकम् इति स्वीकरोति। कारणं हि उज्जयिनीनरेशः हर्षविक्रमगुप्तः मातृगुप्तनामकं जनं काश्मीरं शासितुं प्रेषितवान्। अयं मातृगुप्तः एव कालिदासः इति मत्वा स कालिदासस्य कालः षष्ठशतकमिति मन्यते।

चतुर्थमतम्-

वत्सभट्टिमहोदयस्य एकः शिलालेखः प्राप्यते। यत्र ५२९ मालवसंवत्सरस्य उल्लेखो दृश्यते। स च ई. ४७६ तः संवदति। तस्य शिलालेखस्य भाषा कालिदासस्य भाषया साकम् अन्वेति। एतदाधारीकृत्य एव मैक्डोनलमहोदयः कालिदासस्य कालः पञ्चमशतकम् इति उक्तवान्।

पञ्चममतम्-

डा. हार्नले-प्रभृतयस्तु विद्वांसः कालिदासस्य काव्येषु गोप्ता-गोप्ते-कुमार-गुप्त-स्कन्ध-प्रभृतिशब्दैः कालिदासस्य कालः पञ्चमषष्ठयोः मध्ये इति स्वीकुर्वन्ति। यतो हि एतादृशैः शब्दैः गुप्तवंशीयनृपाणां स्मरणं भवति।

षष्ठमतम्-

ए. सी. चटर्जी तु कालिदासं मालवनरेशशोधधर्मस्य कालिकं मत्वा तस्य समयः षष्ठशतकम् इति चिन्तयति।

सप्तममतम्-

रामचन्द्रविनायकपटवर्धनस्तु आषाढस्य प्रथमदिवसे, प्रत्यासन्ने नभसि इत्यादि पद्याधारेण कालिदासस्य कालः१८००वर्षपूर्वकम् कथयति। किञ्च ज्यौतिषानुसारिणीं गणनां कृत्वा अपि १८००वर्षपूर्वकम् इत्येव निर्णीतम्।

अष्टममतम्-

आर्-कृष्णमाचारियर्-महाशयः दिङ्नागानां पथि परिहरन् इति श्लोकस्य आधारेण दिङ्नागसमकालिनं स्वीकरोति। अतः दिङ्नागस्य कालः आसीत् षष्ठशतकम्। तस्मात् कालिदासस्यापि कालः षष्ठशतकमेव।

नवममतम्-

म.म. रामावतारशर्मा कालिदासं द्वितीयचन्द्रगुप्तकालीनम् स्वीकृत्य तस्य कालम् ईशवीयं षष्ठशतकं कथयति। केचित् विचारकास्तु कालिदासः ईशवीयपूर्वप्रथमद्वितीयशतके आसीत् इति समर्थयन्ते।

२.१.२) कालिदासस्य देशः

कालिदासस्य जीवनवृत्तिविषये अनेकाः लोकविश्रुतयः अनेके वादाः च सन्ति। केचित् एनं विक्रमादित्यस्य सभायां कविः इति मन्यन्ते। केचित् गुप्तकालीननरेशानाम् आश्रयं प्राप्तवानिति कथयन्ति। धारानगरे भोजराजस्य सभायां कविरत्नपदभूषितः अभूत् इति कथाकोविदाः कथयन्ति। जनश्रुत्यनुसारं बाल्यकाले सः अतीव मूर्खः आसीत्। विद्याधर्या सह तस्य विवाहः अभवत्। मूर्खः पतिः इति ज्ञात्वा विद्याधरी तं कालीदेव्याः आलयं नीतवती। यावत् सा भवते विद्यां न उपदिशति तावत् भवता ततः बहिः न आगन्तव्यम् इति आदिशत्। ततः पत्न्याः कथनानुसारेण तथैव आचरितः कालिदासः कालीदेव्याः वरप्रसादेन विद्वान् अभवत् इति। इयं कथा कालिदासस्य प्रतिभया कविताचातुर्येण च जाता। तथा तु न विदुषां मतिः। इतोऽपि कालिदासस्य कविताचातुर्यं निर्दिश्यमानाः अनेकाः कथाः सन्ति।।

प्रथमम्-

उत्तररामचरितस्य कर्ता भवभूतिः स्वयं नाटकं विलिख्य कालिदासस्य अभिप्रायं प्रष्टुं गतः आसीत्। समग्रं नाटकं परिशील्य पठित्वा च कालिदासः नाटकस्य प्रथमाङ्के विद्यमाने –

किमपि किमपि मन्दं मन्दमासत्तियोगा-
दविरलितकपोलं जल्पतोरक्रमेण।
अशिथिलपरिरम्भव्यापृतैकैकदोष्णो-
रविदितगतयामा रात्रिरेवं व्यरंसीत्॥

श्लोकेऽस्मिन् 'रात्रिरेवम्' इत्यत्र रात्रिरेव इत्येव सूक्तमिति परिष्कारम् अकरोत्। भवभूतिना लिखिते श्लोके एवं रसमयार्थः यथा द्योत्येत तथा परिष्कारं कृतवान्। अत्र कालिदासस्य काव्यप्रतिभां

सहृदयाः श्लाघितवन्तः। परन्तु भवभूतिकालिदासौ समकालीनौ आस्ताम् इति ऐतिहासिकाः नाङ्गीकुर्वन्ति।

द्वितीयम्-

अपरा काचित् कथा एवं श्रूयते। कदाचित् सरस्वती देवी कालिदासभवभूत्योः कवितागुणतारतम्यं परीक्षितुं तुलायां द्वयोः स्थाल्योः उभौ अपि स्थापितवती इति। तदा भवभूतेः स्थाल्याः भारः न्यूनः अभवदिति सरस्वती स्वस्य कर्णे धृतं कल्हारमुकुलमकरन्दं तत्र योजितवती इति। तस्मात् द्वे स्थाल्यौ अपि समाने जाते इति श्रूयते। कालिदासस्य कविताचातुर्यं परिश्लाघ्यमानानि अनेकानि उपाख्यानानि 'भोजप्रबन्ध'इत्यस्यां कृतौ परिदृश्यते। परन्तु तानि सर्वाणि प्रमाणभूतानि इति वक्तुं न शक्यते।

तृतीयम्-

विक्रमसंवत्सरस्थापकस्य विक्रमादित्यस्य आस्थाने नवरत्नेषु अयमपि अन्यतमः इति परम्परागतः अपरः विश्वासः। तद्यथा-

धन्वन्तरि-क्षपणकामरसिंह-शङ्कुवैतालभट्ट-घटकर्परकालिदासाः।
ख्याती वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥

श्लोकेऽस्मिन् नवरत्नानां कवीनां नामानि निर्दिष्टानि। परन्तु एते सर्वेऽपि समकालीनाः न। कालिदासः विक्रमस्य आस्थाने आसीत् इत्यंशः अङ्गीकृतः चेदपि अस्य श्लोकस्य आधारेण तत्कालं प्रमाणीकर्तुं न साध्यम्। इत्थं प्रचलिताभिः किंवदन्तीभिः ऐतिहासिकव्यक्तीनाम् उल्लेखितकथाभिः वा कालिदासस्य चरित्रं वेत्तुं न शक्यते। याः रम्याः कथाः सन्ति, तासु एव कालिदासस्य जनप्रियता ज्ञातुं शक्यते। अथ महाकविरयं कदा कस्मिन् देशे जन्मग्रहणं कृतवान् इत्येतस्मिन् विषये समेषां गवेषकाणाम् एकः एव निष्कर्षः अस्ति। अद्यावधि समुपलभ्यते यत् पुरातनाः कवयः स्वनिर्वचनं नैव कुर्वन्ति स्म इति। अस्य जीवनविषये बह्व्यः दन्तकथाः, ऐतिहासिककथाः च सन्ति। मेघदूते अन्यासु कृतिषु सः पुनःपुनः उज्जयिन्याः सौन्दर्यं वर्णितवान् अतः सः तत्रैव बहुकालम् उषितवान् स्यात्। काश्मीरे प्रवर्धमानं केसरपुष्पं सः केवलं वर्णितवान् इत्यतः काश्मीरीयः स्यादिति केषाञ्चित् अभिप्रायः। तेन मेघदूते निर्दिष्टः रामगिरिः विदर्भे अस्ति। तत्रत्यानि असनवसनादिविषयान् सः वर्णयति इत्यतः विदर्भीयः स्यादिति, न समीचीनं निर्णयं लभ्यते। मालवं विस्तरेण वर्णितवान् इत्यतः सः मालवीयः अस्तीति पुनः केषाञ्चित् अभिप्रायः। रघुवंशमहाकाव्ये तेन वर्णितं रघोः दिग्विजयं सूक्ष्मतया परिशीलयामश्चेत् भारते तस्य अपरिचितः प्रदेशः नास्तीति स्पष्टं ज्ञायते। यथा असमप्रदेशम् अवर्णयत् तथैव मनोहरशैल्या केरलमपि अवर्णयत्। हिमालयमिव समुद्रतीरमपि सुन्दरम् अवर्णयत्। अतः सः राष्ट्रकविः, उज्जयिनी तस्य स्थिरस्थानम्, समग्रभारतं तस्य चरस्थानम्, अतः समग्रभारतमेव तस्य प्रदेशः इत्यपि वक्तुं शक्यते। एतदीयमातापित्रोः नामनी अद्यापि नोपलभ्येते न वा, अयमेव सम्यक्तया निर्णयो जातः यदयं कुत्रत्यः इति। अस्य काव्यनाटकेषु आसमुद्रं भूस्थानानि वर्णितानि सन्ति। अस्य देशः काश्मीर इति, बङ्गाल इति, गालव इति च विभिन्नाः वा वादाः मण्डिताः बुधैः। यद्यपि कालिदासत्रयीति समालोचकपरम्परया

अवबुध्यते तथापि संस्कृतसाहित्यपरिचितानां मनःसु सः अन्यतमः कालिदासः। कालिदासस्य काव्यत्रयं नाटकत्रयं च जगन्मोहयति। आवर्जयति च हठात् पाश्चात्त्यविदूषामपि मनांसि।

२.१.३) कालिदासस्य कृतयः

कालिदासस्य कृतयः कति सन्ति इत्यस्मिन् विषये अपि मतविरोधः अस्ति। तथापि बहूनां विदुषां मतानुसारेण कालिदासस्य सप्त कृतयः सन्ति। तद्यथा द्वे महाकाव्ये रघुवंशकुमारसंभवे। खण्डकाव्यद्वयं ऋतुसंहारं मेघदूतञ्च। नाटकत्रयं वर्तते। तद्यथा अभिज्ञानशाकुन्तलम्, मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोर्वशीयम् चेति। एतान् ग्रन्थान् अतिरिच्य अपि पुष्पवाणविलासः, शृङ्गाररसाष्टकम्, नलोदयः प्रभृतिग्रन्थाः कालिदासस्य इति केचिद् आहुः। परन्तु विदुषां मतानुसारम् एतेषां ग्रन्थानां लेखकः तु कालिदासः नास्ति।

ऋतुसंहारम्-

ऋतुसंहारं कालिदासस्य खण्डकाव्येषु एकम् अन्यतमम्। ऋतुसंहारे षट् सर्गाः सन्ति। ग्रन्थेऽस्मिन् द्विपञ्चाशदुत्तरैकशतं(१५२) श्लोकाः सन्ति। ग्रीष्मतः वसन्तऋतुपर्यन्तानाम् ऋतूनां ग्रन्थे वर्णना प्राप्यते। कालस्य विवर्तनात् प्रकृतौ कथं परिवर्तनं भवति तस्य चित्रम् अत्र प्राप्यते। अत्र विशेषतः प्रकृत्याः परिवर्तनेन मनुष्यानां भोगोपकरणं वर्णितम्। अस्य च काव्यस्य चित्रधर्मिता-गीतिधर्मितारूपाणि वैशिष्ट्यानि दृश्यन्ते। परन्तु ऋतुसंहारः कालिदासस्य एव ग्रन्थः इति विषयेऽस्मिन् मतभेदः दृश्यते। ऋतुसंहारे विभिन्ने ऋतौ युवकयुवत्योः सम्भोगवर्णनं कृतं कविना। सरलरचनावशात् बहवः कालिदासस्य रचना एषा इति नैव कथयन्ति। केचित् कथयन्ति यद् कालिदासस्य युवकसमये रचना इयम्।

मेघदूतम्-

कालिदासस्य रचनासमूहानां मध्ये जनप्रियकाव्यम् भवति। मन्दाक्रान्ताच्छन्दसा एव लिखितः ग्रन्थोऽयम्। धीरललितः नायकः यक्षः। नायिका यक्षिणी विशालाक्षी। ग्रन्थेऽस्मिन् मेघद्वयं वर्तते। पुर्वमेघः उत्तरमेघः चेति। कर्तव्यतः च्यूतिकारणात् यक्षः कुबेरस्य आदेशात् पत्नीं त्यक्त्वा रामगिरौ निवसति। वर्षाकाले प्रियां विहाय स्थितस्य यक्षस्य अवस्था अत्र वर्णिता। किञ्च, मनुष्याः कथं कामपीडिताः भूत्वा आचरणं कुर्वन्ति तस्य वर्णना दृश्यते। अत्रैव प्रथमवारं जडपदार्थं स्वीकृत्य कोऽपि कविः दूतरूपेण तं प्रदर्शितवान्। अत्र प्रियाविहीनजनानाम् अवस्था वर्ण्यते कविना। अत्र श्लोकपठनेन एव प्रकृतेः चित्रं स्पष्टं प्रतिभाति।

रघुवंशमहाकाव्यम्-

रघुवंशम् १९ सर्गात्मकं महाकाव्यम्। अत्र रघोः वंशस्य कथा निबद्धा। रघुः अत्यन्तं पराक्रमी दानशूरः च आसीत्। तस्य वंशीयानां गुणवर्णनम् अस्मिन् काव्ये अस्तीति कविरयं रघुवंशम् इति नामधेयमकरोत्। प्रधानतया दिलीपः रघुः अजः दशरथः रामः लवः अतिथिः इत्यादीनां राजश्रेष्ठानां वर्णनमस्ति। दिलीपः सत्यसन्धः, रघुः पराक्रमी दानशीलश्च, अजः कोमलहृदयी प्रेममयश्च, श्रीरामः सर्वोत्तमः इत्थम् एते चत्वारः अपि धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रतीकाः सन्ति। काव्येऽस्मिन् रघुदिग्विजयः,

अजविलापः, सीतापरित्यागः इत्यादयः भागाः चित्ताकर्षकाः सन्ति। दशसु सर्गेषु रामायणस्य सारसर्वस्वं न्यरूपयत् महाकविः। अजविलापसर्गं यावत् अवर्णयत्। प्रत्येकं सर्गेऽपि आकर्षकः कश्चन अंशः विद्यते। कथाभागः वर्णनं च परस्परं सम्मिल्य काव्यस्यास्य अन्यादृशं सौन्दर्यम् अवर्धयत्। रसानां परिपक्वता तन्मयत्वं जनयति। नवरत्नविराजितः मुक्ताहारः इव काव्यं सर्वविधसौन्दर्ययुक्तं सत् सहृदयानां प्रीतिपात्रताम् आवहति। कालिदासेन अन्यानि काव्यानि नाटकानि ग्रथितानि चेदपि संस्कृतग्रन्थकाराः तं रघुकविः इति प्राशंसन्। तस्मात् अस्य काव्यस्य उत्कृष्टता अवगम्यते। दशमसर्गादारभ्य पञ्चदशसर्गपर्यन्तं रामस्य कथा वर्णिता। तदुत्तरं रामवंशीयानां तत्तन्नृपाणां चरितानि उपन्यस्तानि। अन्तिमः सर्गो गर्भान्धस्य अग्निवर्णस्य अभिषेकेण समाप्यते। कालिदासः अग्निवर्णपरवर्तिनां राज्ञामपि वर्णनं चिकीर्षति स्म। परमसौ कालेन कवलीकृतः। अन्ये पुनः कथयन्ति कालिदासेन परतोऽपि रघुवंशस्य सर्गाः लिखिताः परन्तु ते न प्राप्यन्ते इत्याहुः। बहवः तु कालिदास-अग्निवर्णसमकालिकतया ग्रन्थस्य तत्पर्यन्तां समर्थयन्ते। रघुवंशे येषां राज्ञां वर्णनानि सन्ति, तेषां रामायणवर्णितनृपैः सह भेदः आपतति, परन्तु वायुपुराणवर्णितरामवंशावल्या सह रघुवंशवर्णितरामवंशावली भूयसा सामञ्जस्यं धारयति। दशमसर्गादारभ्य पञ्चदशसर्गपर्यन्तं रामस्य कथा वर्णिता। तदुत्तरं रामवंशीयानां नृपाणां चरितानि उपन्यस्तानि। रामायणतः रामकथाम् आश्रित्य महाकविः कालिदासः रघुवंशमहाकाव्यं विरचितवान्। संस्कृतसाहित्यजगति रघुवंशमहाकाव्यम् अतीव जनप्रियम् च।

कुमारसम्भवमहाकाव्यम्-

कुमारसम्भवं किञ्चन महाकाव्यम्। शिवपार्वत्योः प्रेम्णः वर्णनपुरस्सरं देवसेनापतेः स्कन्धस्य कुमारस्य जननवर्णनयुक्तम् अपूर्वम् इदं महाकाव्यम्। इदमपि महाकाव्यं १७सर्गात्मकम्। परं पूर्वं २२ सर्गाः स्युः इति केषाञ्चित् विदुषाम् अभिप्रायः। सृष्टिकर्तुः ब्रह्मदेवस्य वरप्रसादेन तारकासुरः प्रबलो भूत्वा सकलान् अमरान् पीडयामास। तस्मात् ब्रह्मणः सूचनानुसारं शिवपार्वत्योः विवाहम् अकारयन् देवाः। तयोः पुत्रेण कुमारेण तारकासुरः निहतः। अयं कथाभागः अत्र कविना सुमधुरसरसशैल्या वर्णितः।

रामायणगतम् अधो लिखितं पद्यं पठित्वैव कालिदासेन स्वकाव्यस्य नाम कृतं स्यादिति विद्वांसः तर्कयन्ति।

एष ते राम गङ्गायाः विस्तारोऽभिहितो मया।

कुमारसम्भवश्चैव धन्यः पुण्यस्तथैव च ॥ (बालकाण्डे७/३२)

काव्यारम्भे कविः नगाधिराजः हिमालयः पृथिव्याः मानदण्ड इव स्थितः इति मनोहररूपेण अवर्णयत्। काव्येऽस्मिन् रतिविलासः, वसन्तवर्णनं, पार्वत्याः तपसः वर्णनञ्च अपूर्वमस्ति। महाकाव्येऽस्मिन् कवेः प्रतिभा परां काष्ठां प्राप्नोत्। काव्यस्यास्य भाषा, काव्यचारुत्वम्, उन्नतसंस्कृतेः परिसरं, सुन्दरोपमाननिदर्शनादयः काव्यस्य सौन्दर्यम् अवर्धयन्।

कुमारसम्भवकाव्ये तपसि तत्परा हिमनगसुता पार्वती ब्रह्मचारिवेषधारिणः शिवस्य सम्भाषणं श्रुत्वा ततः गन्तुम् इष्टवती। तदा अनल्पकल्पनामूर्तिः कविः कालिदासः सर्वथाऽभिनवां मर्मस्पर्शिनीं च उपमां प्रस्तौति-

शिलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ।

मार्गाचलव्यतिकराऽऽकुलितेव सिन्धुः।।इति।।

अत्र मार्गाचलव्यतिकरेण आकुलिता नदी इव शिलाधितनया अस्ति। एतस्याः शारीरिकी मानसिकी च समीचीना स्थितिः पद्यांशेन अनेन सम्यक् परिलक्ष्यते।

अभिज्ञानशाकुन्तलम्-

अभिज्ञानशाकुन्तलं नाटकं तु कालिदासस्य नाम संस्कृतजगति सर्वोपरि स्थापितवत्। संस्कृतसाहित्ये शाकुन्तलमिव नाटकं नास्ति एव। प्रायः भारतवर्षे सर्वासु भाषासु अस्य नाटकस्य अनुवादः जातः। सर्वत्रैव अस्य नाटकस्य प्रदर्शनं भवति। अपि लोकश्रुतिः अस्ति नाटकेषु रम्यं शाकुन्तलम्। शाकुन्तनाटके सप्त अङ्काः सन्ति। अपि च शाकुन्तलस्य चतुर्थोऽङ्कस्य एकान्तेन मनोज्ञेन पठनं क्रियते चेद् ज्ञायते सामाजिकगुरुत्वं कियत् वर्तते।

विक्रमोर्वशीयम्-

उर्वशीपुरुरवसोः प्रेमकथा अस्मिन् नाटके विद्यते। संस्कृतसाहित्ये एषा कथा अतिप्राचीना जनप्रिया च आसीत्। ऋग्वेदस्य संवादसूक्तात् एषा घटना प्राप्यते। तां घटनाम् आधारीकृत्य एव नाटकमिदं विरचितम् कविना। अभिशापवशात् उर्वशी स्वर्गतः मर्त्यं प्रति आगतवती। मर्त्ये आगमनात् परं राज्ञा पुरुरवसा साकं तस्याः मेलनम् अभवत्। ततः एव तयोः प्रणयः आरब्धः। परन्तु अभिशापान्ते उर्वशी पुनः स्वर्गं प्रति गतवती पुरुरवसं च त्यक्तवती। विरहवशात् पुरुरवाः उन्मत्तप्रायः अभवत्। इन्द्रः तयोः प्रेम दृष्ट्वा उर्वशीं पुनः पुरुरवसा साकं मेलनाय सम्मतिं दत्तवान्।

मालविकाग्निमित्रम्-

पञ्चाङ्कविशिष्टनाटकम् इदं विदिशानरेशाग्निमित्रमालविकाग्निमित्रयोः प्रेमकथाम् अवलम्ब्य लिखितम्। नाटकमिदम् अतीव रोमाञ्चकरम्।

२.१.४) कालिदासस्य भाषाशैली

रससिद्धस्य अस्य कवीश्वरस्य महिमा तदीयकाव्यैः एव ज्ञायते। तस्य काव्यस्य परिशीलनेन वेदशास्त्रपुराणेषु तस्य अगाधं पाण्डित्यम् आसीत् इति ज्ञायते। कल्पनाचातुर्यं, पदानां माधुर्यं, पात्रसंविधाननैपुण्यं, रसोल्लासः, ललितानि मनोहराणि वचनानि इत्यादिभिः सुगुणैः अस्य कवेः काव्यानि सर्वजनादरणीयानि। कालिदासः भारतीयसंस्कृतेः प्रतिनिधिः कविरिति सुधीभिः पुरस्कृतः। अस्य रचनाः चतुर्वर्गपुरुषार्थानां प्रदानसाधनस्वरूपाः इत्यपि स्वीकृतं सरसान्तःकरणैः सहृदयैः। अयं महाकविः वैदर्भीरीतेः सम्राट्, प्रसादगुणपरिपूर्णः, उपमाप्रयोगगुरुः प्रकृतिचित्रणचित्रकारः, व्यञ्जनाप्रयोगशाली, अभिनवकल्पनाकुशलः, अन्यतमः काव्यशिल्पी विराजते। कविनां रविः इव विराजते महाकविः कालिदासः। कालिदासस्य भाषा सरला अदोषपूर्णा। किञ्च आयासराहित्येन एव कविः सरलया भाषया तत्त्वम् उपदिशति। अस्मात् कारणात् एव कालिदासस्य काव्यम् अतीवलोकप्रियतां गच्छति। अपि च कालिदासस्य रचना न केवलं विदुषां बालकानाम् अपि रुचिकरणं प्रतिभाति।

तद्यथा रघुवंशे दृश्यते-

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः।
गुणागुणान्बन्धित्वात् तस्य सप्रसवा इव।।इति।।

कालिदासस्य काव्यमाधुरी तथा प्रसिद्धा यथा नार्हति प्रस्तावानाम्। आलोचकानां सम्मतौ कलापक्षापेक्षया हृदयपक्षस्य चमत्कार्युपन्यसनं यस्य काव्ये संभवति स कविः श्रेष्ठः। एतदनुकूलं हृदयपक्षस्य चमत्कारचित्रणं कालिदासस्य काव्येषु सर्वत्र दृश्यते। मानवजीवनस्य सर्वाङ्गसम्पूर्णं चित्रमुपस्थापयितुम् असौ रघुवंशं प्रणीतवान्। प्रेम्णः परं प्रकर्षं प्रकाशयितुं कुमारसम्भवं निर्ममे।

अलङ्कारप्रयोगः-

'उपमा कालिदासस्य' यद्यपि एषा उक्तिः संस्कृतजगति सर्वत्र प्रचलिता तथापि न केवलं उपमायाः प्रयोगे एव शूरः कालिदासः। सर्वेषाम् अलङ्काराणां प्रयोगः कालिदासेन कृतः। उपमालङ्कारस्य प्रयोगः भूयो भूयो दृश्यते। किञ्च, उपमालङ्कारस्य यथा प्रयोगः कृतः तथा प्रयोगः न केनापि कर्तुं शक्यः।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. कालिदासस्य कति काव्यानि वर्तन्ते।
२. कालिदासस्य कालः कः।
३. कालिदासस्य कति नाटकानि वर्तन्ते।
४. कालिदासः कस्य अलङ्कारस्य वर्णने शूराः आसन्।
५. रघुवंशे कति सर्गाः वर्तन्ते।
६. रघुवंशे केषां नृपाणां वर्णनम् अस्ति।
७. कुमारसम्भवे कति सर्गाः सन्ति।
८. कुमारसम्भवे कुमारः कः।
९. कुमारसम्भवे नायकः कः।
१०. कालिदासस्य देशः कुत्र वर्तते।

२.२) अश्वघोषः

संस्कृतसाहित्यस्य अश्वघोषः सुप्रसिद्धः महाकविः। साकेतनगरम् अस्य जन्मस्थानम्। साकेतनगरम् अधुनातनम् अयोध्यानगरमेव। एष आर्यसुवर्णाक्ष्याः पुत्र आसीत्। अस्य काल ईशायाः प्रथमशताब्दीति स्वीक्रियते जिज्ञासुभिः। अयं सम्राजः कनिष्कस्य समकालिकः। अश्वघोषः

कनिष्कराजस्य गुरुः आसीत्। जन्मना ब्राह्मणः स वेदादिशास्त्रेषु निष्णातः प्रतिवादिभयङ्करः महापण्डित आसीत्। पश्चात् अश्वघोषः बुद्धस्य उपदेशैः आकृष्टः महायानशाखाम् आसक्तो बुद्धसङ्घाध्यक्षात् वसुमित्रात् बौद्धदीक्षां प्राप्य बौद्धमतमङ्गीकृतवान्। अयम् सङ्गीतेऽपि परिणतः आसीत्। अस्य गायनसमये अश्वाः अपि गानमुग्धाः तत्समये तृणादीनि न सेवन्ते स्म। अत एव "अश्वघोष" इति अस्य नाम प्रथितम्।

अश्वघोषः सुवर्णाक्षीपुत्रः पार्श्वस्य शिष्यश्च कथ्यते। स हि मगधराजाश्रितः आसीत्। उत्तरभारतशासकः कनिष्को मगधाधीशम् आक्रमणेन नामयित्वा राज्यस्य विनिमयेन वस्तुद्वयं दातुमादिष्टवान् १) बुद्धस्य पात्रम् २) अश्वघोषञ्च। राजा मगधानां पात्रं दातुमुद्यतोऽपि कविम् अश्वघोषं दातुं नैच्छत्। मन्त्रिणस्तं तथाऽवलोक्य चिन्ताग्रस्ताः अजायन्त। राजा मन्त्रिणां बोधनाय उपायमेकं कृतवान्। स हि स्वाश्वशालास्थितेभ्यः अश्वेभ्यः दिनमेकं यावत् ग्रासप्रदानं न्यषेधयत्। दिनान्तरे सर्वेषां हयानामग्रे ग्रासं प्रदाय अश्वघोषम् स्वसङ्गीतकरणाय प्रोक्तवान्। तदा अश्वघोषस्य सङ्गीतमेव श्रोतुम् इच्छन्ति अश्वाः न तु ग्रासम्। तदा कवेः अश्वघोषस्य मूल्यम् अजानन्। एतावता एव असौ तन्नाम्ना प्रथते स्म। वास्तविकं च तन्नाम अलुप्यत्। अश्वघोषः कथञ्चित् कनिष्केण सह काश्मीरान् गतः। तेन बह्वादृतश्च। कनिष्कसमकालिकतयाऽश्वघोषस्य समयः ईशवीयपूर्वप्रथमशतकम् इति निर्णितम्। अश्वघोषस्य काव्यं चीनभाषायाम् ३८४-४१७ ई. समये अनूदिम्। इत्सिङ्गो नाम चीनी यात्री अश्वघोषं महोपदेशकं नागार्जुनात् पूर्ववर्त्तिनं च आह। अयं साकेतवासीति प्रसिद्धम्।

२.२.१) कालः

अश्वघोषः प्राक्कालिदासीयकविः इति श्रूयते। क्रिस्ताब्दप्रथमशतकस्य राज्ञः कणिष्कस्य समसामयिकः आसीत्। अतः कणिष्कस्य कालः एव अश्वघोषस्य कालः इति स्वीक्रियते। अतः अश्वघोषस्य कालः ई.पू. प्रथमशतकम् इति।

२.२.२) देशः

अश्वघोषः महाराजस्य कणिष्कस्य सभाकविः आसीत् इति ज्ञायते। अतः तस्य देशः आसीत् मगधः। अश्वघोषस्य जन्मस्थानं तु साकेतम्।

२.२.३) कृतयः

महाकविः अश्वघोषः दार्शनिकः पण्डितः धर्मप्रवक्तृरूपेण च प्रसिद्धः आसीत्। विभिन्नशास्त्रेषु तस्य पाण्डित्यम् आसीत्। महाकविना अश्वघोषेण बुद्धचरितम् सौन्दरनन्दम्, शारिपुत्रप्रकरणं, गण्डीस्तोत्रगाथा, वज्रसूची, सूत्रालङ्कारः च एते ग्रन्थाः लिखिताः।

बुद्धचरितम्

बुद्धचरितम् अश्वघोषस्य काव्यम् अस्ति। अस्मिन् महाकाव्ये सप्तदश सर्गाः उपलभ्यन्ते। अयं ग्रन्थः बहुशः त्रिसहस्रश्लोकपरिमितः आसीदिति चीनादेशीयस्य प्रो.तककुसुमहाशयस्य ग्रन्थात् ज्ञायते। किन्तु अधुना लभ्यमाने अस्मिन् काव्ये केवलम् १३६८ श्लोकाः सन्ति। किन्तु सप्तमेऽष्टमे वा शतके

चीनभाषया भाषान्तरिते, तिब्बतीयभाषया भाषान्तरिते बुद्धचरिते च २८ सर्गाः भवन्ति। एतेन ज्ञायते यत्, संस्कृतभाषायां बुद्धचरितस्य भागमात्रं लब्धम् इति। राजा शुद्धोदनः कपिलावस्तुनाम्नि नगरे राज्यभारं कुर्वन्नासीत्। तस्य पुत्रः सिद्धार्थः। सिद्धार्थः युवराजः आसीत्। एतस्य समृद्धम् राज्यम्, प्रवृद्धः अधिकारः, सौन्दर्यवती प्रिया च भार्या यशोधरा। स्वर्गसमानं सुखमयम् जीवनं सिद्धार्थस्य आसीत्। तथापि सः वैराग्यमापन्नः कथम्। इति "बुद्धचरिते" वर्णितं कविना। तत्र महात्मनः बुद्धस्य सम्पूर्णजीवनं निबद्धमस्ति। तद्यथा अभिनिष्क्रमणं, तपोवनगमनं, यशोधराविलापः, मगधयात्रावर्णनं, सिद्धार्थस्य बुद्धत्वप्रापणम्, धर्मप्रचारः, शिक्षाप्रसारः इत्यादयः विषयाः सरलया भावपरिपूर्णया च भाषया वर्णिताः। काव्ये बौद्धमतस्य पारिभाषिकाः शब्दाः बाहुल्येन विद्यन्ते। अश्वघोषः बौद्धमतस्य महायानपरम्परायाः प्रवर्तक आसीदिति बुद्धचरितादवगम्यते।

हृदयगतभावनाया उद्बोधिका भवति कविता। कविता मानवहृदयम् उत्तेजयति समाकर्षति च। अतः प्राचीनकालादेव मानवः धर्मस्य स्वोद्देश्यस्य च प्रचाराय कवितायाः आश्रयं गृह्णाति। महाकविः अश्वघोषोऽपि बौद्धधर्मप्रचाराय काव्यं विरचितवान्। सौन्दरनन्दस्यान्ते कविना स्वयमेवोक्तम् यत् यथा तिक्तौषधस्य पानाय मधुना सम्मेल्यते तथैव अहं धर्मप्रचाराय काव्यस्य आश्रयं गृहीतवान् अस्मि। अत एव अश्चघोषस्य काव्यकृतिः बौद्धधर्मस्य दार्शनिकविचाराणां प्रचारिका विद्यते। तथापि अश्चघोषः प्रकाण्डविद्वानासीत् नात्र संशयः। बौद्धदर्शनेषु बौद्धसिद्धान्तस्य अयं कविः आचार्यः एवासीत्। अस्यैते प्रामाणिका ग्रन्थाः सन्ति बुद्धचरितम्, सौन्दरनन्दम्, शारिपुत्रप्रकरणञ्चेति। अन्ये ग्रन्थाः अन्तर्बाह्यप्रमाणाभ्यामनेन रचिताः न प्रतीयन्ते। काव्ये कतिचिदंशाः सरसाः काव्यकलादृष्ट्या चोत्तमाः विद्यन्ते। परिशेषास्तु नीरसा एव।

सौन्दरनन्दम्-

अष्टादशसर्गात्मकं काव्यं सौन्दरनन्दम्। इक्ष्वाकुवंशस्य राज्ञः नन्दस्य धर्मपत्न्या सुन्दर्या साकं प्रणयः अत्र काव्ये वर्णितः। अत्र सुन्दर्याः विरहे यदा नन्दस्य मरणापन्नस्थितिः जाता तदा गौतमबुद्धः तं नन्दम् उपदिष्टवान्। स उपदेशः बहु तात्पर्यपूर्णः आसीत्। काव्योत्कर्षदृष्ट्या तु सौन्दरनन्दं बुद्धचरितम् अतिशेते। अत्र हि कविः निखिलम् एव कलाकौशलं काव्यवैभवञ्च प्रदर्शितवान्।

शारिपुत्रप्रकरणम्-

शारिपुत्रप्रकरणम् अश्वघोषस्य प्राच्यनाट्यम् इति कथ्यते। परन्तु विषये अस्मिन् मतभेदाः वर्तन्ते। बहूनां मते शारिपुत्रप्रकरणम् अश्वघोषस्य कृतिः नास्ति। परन्तु रचनाशैल्या केषाञ्चित् मतं इदं नाटकम् अश्वघोषस्य एव। नाटके अस्मिन् नवाङ्काः सन्ति। नायकश्च धीरोदात्तस्वभावः अस्ति।

सूत्रालङ्कारः -

बौद्धदर्शनशिक्षणपरस्य अस्य ग्रन्थस्य केवलं तिब्बतीभाषायाम् अनुवादः वर्तते। न तु मूलस्वरूपं किमपि लभ्यते। अत्र हि नैतिकविचारोन्नायिकाः कतिपयाः कथाः सङ्गृहीताः सन्ति।

वज्रसूची-

ग्रन्थोऽयं बौद्धधर्मव्याख्यानपरः वर्तते। वर्णव्यवस्थापद्धतिं च दूषयति। केचित् तु इदं काव्यं धर्मकीर्तेः वदन्ति न तु अश्वघोषस्य। अतः महान् भेदः वर्तते।

महायानश्रद्धोत्पादकशास्त्रम्-

शास्त्रमिदं शून्यवादविवेचकम् अस्ति। अस्यापि मौलिकं रूपं तु नैव उपलभ्यते। चीनभाषायां तस्य अनुवादः अस्ति।

२.२.४) अश्वघोषस्य पाण्डित्यम्

अश्वघोषस्य साहित्यिकं पाण्डित्यं बौद्धदर्शनज्ञानं च अतीव गम्भीरम् आसीत्। स हि दार्शनिकम् अपि तथ्यं सरससरलशैल्यां समुपस्थापयति। अश्वघोषः आदौ ब्राह्मणः आसीत् अतः ब्राह्मणसाहित्यस्यापि गाढं ज्ञानं तस्यासीत्। अपि च तस्य नीतिशास्त्रस्य अर्थशास्त्रस्य व्याकरणशास्त्रस्य च विषये सम्यक् ज्ञानम् आसीत्। असौ योगाचारमतस्य स्थापकः आसीत्।

पाठगतप्रश्नाः-२

११. अश्वघोषः कस्य राज्ञः निकटे आसीत्।
१२. अश्वघोषस्य कति काव्यानि वर्तन्ते।
१३. अश्वघोषविरचितम् एकं नाटकं किम्।
१४. अश्वघोषस्य कालः कः।
१५. बुद्धचरिते कति सर्गाः सन्ति।
१६. बुद्धचरिते नायकः कः।
१७. बुद्धस्य पिता कः आसीत्।
१८. सौन्दरनन्दं कस्य कृतिः।
१९. सौन्दरनन्दे कति सर्गाः विद्यन्ते।
२०. वज्रसूची कस्य कृतिः।
२१. शारिपुत्रप्रकरणं कस्य रचना।

२.३) भारविः

२.३.१) भूमिका-

भारविः शैवमतावलम्बी, प्रकाण्डपण्डितः, राजनीतिज्ञः, वीररसवर्णनकुशलः, अलङ्कृतशैल्याः प्रवर्तकः च आसीत्। भारविणा निजपरिवारस्य, निवासस्थानस्य, पितुः, पितामहस्य, गुरोर्वा विषये कोऽप्युल्लेखो न कृतः किरातार्जुनीये। दण्डिविरचितम् अवन्तिसुन्दरीकथानुसारेण कुशिकगोत्रीयः ब्राह्मणः आसीत् भारविः। ते आनन्दपुरे निवसन्ति स्म। ततः परं ते वरारप्रान्तम् अचलपुरम् एलिपुरम् आगत्य निवासम् अकुर्वन्। अस्मिन्नेव वंशे नारायणस्वामी जातः। तस्य पुत्रः एव दामोदरः आसीत्। अयमेव दामोदरः भारविः इति नाम्ना प्रख्यातः अभवत्। तत्र भारविविषयकः श्लोकः अयं प्राप्यते -

स मेधावी कविर्विद्वान् भारविं प्रभवां गिराम्।
अनुरुध्याकरोन्मैत्रीं नरेन्द्रे विष्णुवर्धने॥इति।।

इत्थं भारविः दण्डिनः प्रपितामहः आसीत्। तस्य स्थितिकालः ६०० ईशवीयसमीपे मन्यते। अस्य 'किरातार्जुनीयम्' नाम एकमेव महाकाव्यं प्राप्यते; यत् बृहत्त्रय्यां प्रथमस्थाने' परिगणितम्। संस्कृतविद्वत्समाजे 'भारवेरर्थगौरवम्', 'नारिकेलफलसम्मितं वचो भारवेः' 'स्पुटता न पदैरपाकृता' इति आभणकानि सुप्रसिद्धानि एव। महाकविभारविकृते किरातार्जुनीयमहाकाव्ये वर्णितभौगलिकवर्णनानुसारेण तस्य देशकालविषये ज्ञानं करणीयम्।

२.३.२) देशकालश्च-

भारवेः देशकालविषये विविधानि मतानि अधस्तात् उपन्यस्यन्ते -

प्रथमम् -

दक्षिणभारते एहोलग्रामे ६३४ ख्रिष्टीयजैनकविना रविकीर्तिना लिखिते शिलालेखे "स विजयतां रविकीर्तिः कविताश्रितकालिदास-भारविकीर्तिः" इत्यनेन ज्ञायते यत् सप्तमशताब्द्याः पूर्वार्धं यावत् भारविः सुविख्यातः कविः आसीत्।

द्वितीयम् -

काव्यकलायाः उत्तरोत्तरप्रभावदृष्ट्या कालिदासः भारवेः पूर्ववर्ती महाकविमाघश्च उत्तरवर्ती कविरासीत्। माघस्य स्थितिकालः ७०० ख्रिष्टीयाब्दः मन्यते। अतः भारवेः स्थितिकालः षष्ठशताब्द्याः उत्तरार्द्धे भवितुम् अर्हति।

तृतीयम्-

काशिकायां भारवेः (किरात ३/१४) इत्युदाहरणं प्राप्यते। अतः भारवेः कालः वामनजयादित्याभ्यां परं (सप्तमशताब्दी पूर्व) षष्ठशताब्द्याः उत्तरार्द्धे भवेत्।

चतुर्थम्-

अवन्तिसुन्दरीकथानुसारं दण्डिनः प्रपितामहः दामोदरः एव 'भारविः' यः विष्णुवर्धनस्य (६१५ ई.) सभापण्डितो आसीत्। अतः तस्य कालः षष्ठशताब्द्याः उत्तरार्धे भवितुम् अर्हति। निष्कर्षरूपेण एवं प्रतिभाति यत् भारवेः स्थितिकालः षष्ठशताब्द्याः उत्तरार्द्धे सप्तमशताब्द्याः पूर्वार्द्धे (५५०-६०० ई.) भवितुम् अर्हति।

२.३.३) कृतयः

किरातर्जुनीयम् कवेः भाषाशैली-

महाकविभारविना महाभारतकथाम् आश्रित्य अलंकृतकलापक्षप्रधानशैल्या विरचितं अष्टादशसर्गात्मकं वीररसप्रधानम् किरातार्जुनीयमहाकाव्यम्। अर्थगाम्भीर्ययुक्तं बृहत्त्रय्यां प्रथमपरिगणितं 'किरातार्जुनीयम्' नाम एकमेव महाकाव्यं समुपलभ्यते। अस्य ग्रन्थस्य शुभारम्भः 'श्री' शब्देन, सर्गान्तः 'लक्ष्मीशब्देन च भवति। अत्र अर्जुनस्य किरातवेशधारिणा शङ्करेण सह युद्धं वर्णितम्। अत एव ग्रन्थस्य नामकरणं कृतं 'किरातार्जुनीयम् इति। किराताश्च अर्जुनश्च किरातार्जुनौ (द्वन्द्वः) किरातार्जुनौ अधिकृत्य कृतं काव्यं किरातार्जुनीयम्। किरातार्जुन+छ ('ईय'आदेशः) अर्जुनाय दिव्यास्त्राणां प्राप्तिरेव महाकाव्यस्य फलम्। अतः ग्रन्थस्य अस्य नायकः अर्जुनः नायिका च द्रौपदी वर्तते। अर्थगौरवं, स्पष्टता, पुनरुक्तेरभावः अलंकृतशब्दयोजनाश्च अस्य महाकाव्यस्य वैशिष्ट्यम्। भारविना एकाक्षरद्वयक्षरश्लोकाः अपि रचिताः। तद्यथा "न नोनन्नुनो नाना नानानना ननु" (किरात. १५/१४)। ग्रन्थेऽस्मिन् ऋतुवर्णनं, हिमालयवर्णनं, सन्ध्यावर्णनं, चन्द्रवर्णनं, प्रभातमित्यादीनां रोचकं रमणीयञ्च चित्रणं विद्यते। एवमेव पञ्चदशे सर्गे चित्रकाव्यस्य वर्णनं दर्शनीयम्। प्रथमसर्गे द्रौपद्याः कथने या वचनचातुरी विद्यते, सा अन्यत्र दुर्लभा एव।

किरातार्जुनीयस्य कथानकस्य मूलाधारः महाभारतम् अस्ति। महाभारतस्य अष्टादशसर्गेषु वनपर्वणि किरातार्जुनीयस्य कथा अस्ति। अत्र किरातः तद्वेशधारी शिवः अस्ति। महाभारतात् संक्षिप्तकथानकं स्वीकृत्य भारविः स्वकल्पनाभिः काव्यप्रतिभया च कथानके मौलिकताम् उत्पादितवान्। महाभारतस्य शैली सरला अस्ति किन्तु किरातार्जुनीयस्य शैली क्लिष्टा अलङ्कृता च अस्ति। महाकाव्यलक्षणानुरोधेन भारविः बहुत्र ऋतु- पर्वत- नदी- वन- प्रातः-सन्ध्यादीनाम् अपि सुन्दरं वर्णनं कृतवान्। भारवेरर्थगौरवम् इति उक्त्यनुसारम् किरातर्जुनीयस्य अर्थगौरवम् अतीव प्रसिद्धम् अस्ति।

पाठगतप्रश्नाः-३

२२. भारवेः देशः कः।

२३. भारवेः काव्यस्य नाम किम्।

२४. भारवेः कालः कः।

२५. किरातः कः आसीत्।

२६. किरातार्जुनीये कति सर्गाः सन्ति।

पाठसारः-

पाठे अस्मिन् कालिदासाश्वघोषभारवीणां देशकालकृतिविषये वर्णना वर्तते। अपि च कालिदासादीनां गुरुत्वं वर्णितम्। कवीनां देशकालविषये मतभेदाः अपि प्रदर्शिताः। कवीनां पाण्डित्यभाषाशैलीविषये वर्णना पाठे वर्तते। अत्र अस्माभिः ज्ञातं यत् कालिदासस्य देशः उज्जयिनी वर्तते। कालिदासस्य कालः ई.पू.प्रथमद्वितीयशतकम् इति। कालिदास्य सप्त कृतयः सन्ति। अश्वघोषस्य देशः कनिष्कस्य राजधानी आसीत्। अश्वघोषस्य कालस्तु ई.पू.प्रथमशतकम्। अश्वघोषस्य विवादरहितं काव्यद्वयं वर्तते। बुद्धचरितं सौन्दरनन्दम् चेति। भारवेः कालः ईशवीयषष्ठसप्तमशतकम् इति। दक्षिणभारते भारविः आसीत् इत्येव ज्ञायते। भारवेः एकमेव महाकाव्यं वर्तते। तच्च किरातार्जुनीयम् इति।

पाठान्तप्रश्नाः

१. कालिदासस्य कृतीः परिचाययत।।
२. कालिदासस्य भाषाशैलीं लिखत।
३. किरातार्जुनीयम् इति आधृत्य निबन्धं लिखत।
४. अश्वघोषस्य देशकालविषये लिखत।
५. अश्वघोषस्य कृतीः परिचाययत।
६. भारवेः देशकालविषये लघुनिबन्धं लिखत।
७. भारवेः पाण्डित्यम् प्रस्तूयताम्।
८. कालिदासस्य भाषाशैलीविषये निबन्धं लिखत।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तरस्तबकः- १

१. कालिदासस्य द्वे काव्ये स्तः।
२. कालिदासस्य कालः ई.पू.प्रथमद्वितीयशतकम्।
३. कालिदासस्य त्रीणि नाटकानि वर्तन्ते।
४. कालिदासः उपमालङ्कारस्य प्रयोगे शूराः आसन्।
५. रघुवंशे १९ सर्गाः सन्ति।

६. रघुवंशे सूर्यवंशीयानां नृपाणां वर्णनम् अस्ति।

७. कुमारसम्भवे १७ सर्गाः सन्ति।

८. कुमारसम्भवे कुमारः कार्तिकः।

९. कुमारसम्भवे नायकः कार्तिकः।

१०. कालिदासस्य देश उज्जयिनी।

उत्तरस्तबकः- २

११. अश्वघोषः सम्राजः कनिष्कस्य सभायाम् आसीत्।

१२. अश्वघोषस्य द्वे काव्ये स्तः।

१३. अश्वघोषस्य एकं नाटकं शारिपुत्रप्रकरणम् इति।

१४. अश्वघोषस्य कालः इ. प्रथमशतकम्।

१५. बौद्धचरिते १७ सर्गाः सन्ति।

१६. बौद्धचरितस्य नायकः गौतमबुद्धः।

१७. बुद्धस्य पितुः नाम शुद्धोदनः।

१८. सौन्दरनन्दम् अश्वघोषस्य कृतिः।

१९. सौन्दरनन्दे १८ सर्गाः विद्यन्ते।

२०. वज्रसुची अश्वघोषस्य कृतिः।

२१. शारिपुत्रप्रकरणम् अश्वघोषस्य रचना।

उत्तरस्तबकः- ३

२२. भारवेः देशः काञ्चीपुरम्।

२३. भारवेः काव्यं किरातार्जुनीयम्।

२४. भारवेः कालः षष्ठशतकम् आसीत्।

२५. किरातः भगवान् शिवः।

२६. किरातार्जुनीये १८ सर्गाः सन्ति।

॥ इति द्वितीयः पाठः ॥